

УДК 316.62

DOI:

Коробка Лариса Миколаївна,

кандидат психологічних наук, доцент, старший науковий співробітник,

завідувач лабораторії психології мас та спільнот,

Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,

м. Київ, Україна

ORCID ID 0000-0001-9306-0624

larisakorobka@gmail.com

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ТЕХНОЛОГІЇ ПІДВИЩЕННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ ДО ІНАКШОСТІ В ОСВІТНЬОМУ СЕРЕДОВИЩІ

За результатами теоретичного та емпіричного вивчення проблеми стигматизації і толерантності вирішувалося завдання вироблення ефективних соціально-психологічних технологій запобігання стигматизації шляхом виявлення й послаблення упереджень, активізації колективних зусиль із підвищення толерантності до інакшості в освітньому середовищі. Освіту представлено як один із головних соціальних інститутів, що сприяють формуванню толерантної особистості в сучасному суспільстві. Обґрунтовано необхідність зосередження уваги педагогічної спільноти на проблемі виникнення і поширення стигматизації в різних освітніх середовищах та підвищення рівня толерантності до інакшості учасників освітнього процесу. Розкрито зміст розробленої технології соціально-психологічної підтримки стигматизовуваних меншин, спрямованої на роботу із соціальним оточенням, а саме з представниками педагогічної спільноти, щодо підвищення толерантності до інакшості в освітньому середовищі та вибудовування толерантного, безпечного освітнього середовища. Показано, що процес реалізації цих технологій забезпечується моделюванням та інтеграцією інформаційно-змістового, діагностичного та корекційно-розвивального компонентів технології, зміст яких було специфіковано відповідно до соціально-психологічних проблем підвищення толерантності до інакшості в освітньому середовищі та вибудовування безпечного, толерантного освітнього середовища. Представлено способи та засоби надання такої підтримки на когнітивному, емоційному та поведінковому рівнях у контексті спрямованості технологій на роботу із соціальним оточенням. Упровадження представлених технологій в освітній процес сприятиме підвищенню обізнаності про явище стигматизації та засоби запобігання її поширенню в освітньому середовищі, про сутність толерантності до проявів інакшості та її виховання; розвитку толерантності і безпечності освітнього середовища, яке може стати свого роду лабораторією для практикування толерантності як ставлення і поведінки в різних обставинах та стосунках.

Ключові слова: толерантність; стигматизація; освітнє середовище; технологічний підхід; соціально-психологічна технологія; підвищення толерантності; педагогічна спільнота.

SOCIO-PSYCHOLOGICAL TECHNOLOGIES OF TOLERANCE FOR OTHERNESS INCREASING IN THE EDUCATIONAL ENVIRONMENT

Larysa M. Korobka,

Ph.D. in Psychology, Associate Professor, Senior Research Associate,

Head of the Laboratory of Psychology of Masses and Communities,

Institute for Social and Political Psychology, NAES of Ukraine,

Kyiv, Ukraine

ORCID ID 0000-0001-9306-0624

Based on the results of the theoretical and empirical study of the stigmatization and tolerance problem, there is followed the aim to develop effective socio-psychological technologies of stigmatization prevention by identifying and weakening the prejudices, intensifying collective efforts to increase tolerance for otherness in the educational environment. that contribute to the formation of a tolerant personality in modern society. Education is presented as one of the main social institutions that contribute to the formation of a tolerant personality in modern society. It is substantiated the necessity to pay the pedagogical community's attention to the emergence and spread of stigma problems in different educational environments and to increase the tolerance for otherness level in the participants of the educational process. It is revealed the content of the developed technology of socio-psychological support of stigmatized minorities, aimed at working with the social environment, namely with the pedagogical community, to increase tolerance for difference in the educational environment, and build a safe tolerant educational environment. It is shown that the process of these technologies' implementation is provided by modeling and integration of information-content, diagnostic, and correctional-developmental components of the technology, the content of which was specified in accordance with socio-psychological problems of tolerance to otherness in the educational environment, and building a safe tolerant educational environment. There are presented the ways and means of providing such support at the cognitive, emotional, and behavioral levels in the context of technology's orientation to work with the social environment. The implication of the presented technologies to the educational process will help to raise awareness on the stigmatization phenomenon and means to prevent its spread in the educational environment, on the tolerance for otherness essence, and education for it. The development of tolerance and security in an educational environment can become a kind of laboratory for the practice of tolerance as an attitude and behavior in different circumstances and relationships.

Keywords: tolerance; stigmatization; educational environment; technological approach; socio-psychological technology; tolerance increasing; pedagogical community.

Постановка проблеми. Проблема прояву та наслідків стигматизації осіб, груп, меншин за різними ознаками актуалізує потребу не лише поглиблення соціально-психологічних уявлень про стигматизацію, про наслідки цього процесу, а й вироблення ефективних соціально-психологічних технологій соціально-психологічної підтримки стигматизовуваних меншин у різних суспільних середовищах. Для подолання стигми і протидії стигматизації важливе значення має рівень толерантності як у суспільстві, так і в різних освітніх середовищах, адже саме сфера освіти є тим середовищем, у якому відбувається формування та виховання толерантної особистості, здатної до прояву активної толерантності. Виконання науково-дослідної теми «Технології соціально-психологічної підтримки стигматизовуваних меншин», яку розробляє колектив лабораторії психології мас та спільнот Інституту соціальної та політичної психології НАПН України, передбачає, зокрема, вироблення соціально-психологічних технологій підвищення толерантності до інакшості і різноманіття в освітньому середовищі. Вироблення ефективних технологій активізації колективних зусиль із підвищення рівня толерантності і подолання негативних проявів стигматизації та їх упровадження стануть важливим підґрунтям для конструювання позитивних, чесних, відкритих відносин суб'єктів соціальної взаємодії та підвищення толерантного ставлення до проявів інакшості в різних як суспільних, так і освітніх середовищах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, виокремлення нерозв'язаних частин загальної проблеми. Теоретичним підґрунтям вироблення технологій соціально-психологічної підтримки представників стигматизовуваних меншин, спрямованих на роботу із *соціальним оточенням*, що передбачає підвищення толерантності до інакшості в різних суспільних та освітніх середовищах, стали теоретичні підходи: до аналізу феномену «стигми» і «стигматизації» (Бовина, & Бовин, 2013; Byrne, 2000; Haghigat, 2001 та ін.), типів стигми, її компонентів та рівнів (Corrigan, Watson, & Barr, 2006; Смирнова, 2005); толерантності, її видів, компонентів, рівнів (Асмолов, 2002, Гусак та ін., 2011; Павленко, & Мельничук, 2014; Солдатова, 2003 та ін.), а також теоретичні положення і практичні

напрацювання з використання соціальних та соціально-психологічних технологій (Карамушка, 2005; Панок, 2011; Титаренко, 2019).

Водночас серед **нерозв'язаних проблем** протидії будь-яким формам нетерпимості, дискримінації, стигматизації та сприяння взаєморозумінню й повазі до інакшості залишаються проблеми вироблення і впровадження ефективних соціально-психологічних технологій підвищення толерантності до інакшості в освітньому середовищі, адже освіта є одним із головних соціальних інститутів, що сприяють формуванню толерантної особистості в сучасному суспільстві.

Мета статті – розкрити зміст розроблених соціально-психологічних технологій підтримки стигматизовуваних меншин, спрямованих на роботу із соціальним оточенням (представниками педагогічної спільноти) щодо підвищення толерантності до інакшості в освітньому середовищі та вибудовування і плекання безпечного, толерантного освітнього середовища.

Виклад основного матеріалу дослідження. Конфліктогенність сучасного світу залишається надзвичайно високою, і у свідомості людини, як зазначають дослідники, здебільшого переважає конструкт конфлікту (Асмолов, 2002). Відповідно, проблеми толерантності/нетолерантності привертають усе більшу увагу представників різних галузей науки.

Сьогодні толерантність/інтолерантність як важливий вимір соціальної взаємодії є тим феноменом, який виявляється в різних сферах як індивідуального, так і соціального життя людини. Цей феномен впливає на цінності, переконання й настановлення особистості і водночас є їхнім результатом. Наразі привертає увагу різноманітність думок про те, коли можна говорити про толерантність, і щодо її розуміння.

Дослідники розглядають толерантність як інтегральну характеристику особистості, яка охоплює ті чи ті компоненти: психологічну стійкість, систему позитивних настановлень, комплекс індивідуальних якостей, систему особистісних і групових цінностей (Солдатова, 2003); прийняття (толерантність на соціально-психологічному рівні), поблажливість (толерантність на індивідуально-психологічному рівні) та витривалість (толерантність на психофізіологічному рівні) (Павленко, & Мельничук, 2014, с. 47); готовність приймати «інших» такими, які вони є, і взаємодіяти з ними на основі розуміння і згоди (Дробіжева та ін., 2003, с. 53); готовність (та практична реалізація цієї готовності) до непротидії тим особам та групам, чий вигляд, переконання та життя суттєво відрізняються від відповідних переконань і способів життя суб'єкта толерантної поведінки та створюють для суб'єкта напруженість унаслідок того, що вони значною мірою (або навіть кардинально) суперечать базовим цінностям та нормам суб'єкта (Злобіна, 2016, с. 189); готовність визнавати й приймати поведінку, переконання та погляди інших людей, навіть тоді, коли людина їх не поділяє (Гусак та ін., 2011, с. 23) і т. ін.

Як свідчить аналіз досліджень, щодо визначення толерантності одноставності наразі немає, та все ж здебільшого її розуміють як прояв непротидії особам чи групам, спосіб життя, погляди, переконання яких є іншими й, відповідно, не сприймаються або викликають напруженість. Слід зазначити, що толерантність не означає вседозволеність, вона не передбачає відмови від власної позиції, бездумного прийняття позиції «інших», критики. Тому ідеї та вчинки, що призводять до деструктивних соціальних наслідків, толеруватися не можуть.

Коли йдеться про толерантність, приймаємо акцентований у дослідженнях факт, що вона може бути як добровільною, так і вимушеною, а її міра – різною (Злобіна, 2016, с. 190). Отже, якщо йдеться про формування толерантності, то слід зважати як на підвищення її рівня, так і, у певних випадках, на формування мінімальної толерантності, а також зниження рівня нетолерантності в різних суспільних та освітніх середовищах.

Слід зважати й на те, що толерантність, як і будь-яке інше соціальне явище, є неоднозначним феноменом та охоплює як позитивні, так і негативні аспекти. Зважаючи на проблемні, негативні аспекти толерантності, вважаємо за доцільне зосередити увагу на її

позитивних сторонах і наслідках, до яких, як уже зазначалося, ми відносимо те, що толерантність сприяє зменшенню конфліктності в суспільстві та прискоренню переходу від логіки конфлікту до логіки толерантності; вибудовуванню прийняттого рівня відносин між людьми та міжгрупових відносин; забезпеченню рівності й свободи та запобіганню ворожості, стигматизації й дискримінації осіб, груп, меншин та має неабияке значення для підтримання психологічного здоров'я, посилення рефлексивності та здатності особистості до вибудовування діалогу. Відповідно, у контексті проблеми підтримки представників соціальних груп, що зазнають стигматизації, ми орієнтуємося на позитивне розуміння толерантності як способу побудови відносин між різними соціальними суб'єктами, що базується на рівноправності та взаємоповазі.

Важливе значення надається проблемі толерантності до інакшості, коли йдеться про запобігання стигматизації осіб, груп меншин та їхню підтримку в освітньому середовищі. Підтверджує актуальність і необхідність досліджень у цьому контексті аналіз літературних джерел щодо уявлення вчителів про освіту толерантності (Boghian, 2016; Polat, Arslan, & Güncavdi, 2016) та проблеми стигматизації в освітньому середовищі, зокрема в середовищі старшокласників (Богомаз, & Комлєнок, 2012; Липай, 2004; Прокоф'єва, 2015 та ін.). Зазначається, що процеси стигматизації формуються вже на етапі дошкільної освіти та початкової школи, потім розвиваються і фіксуються в підлітковому віці. «Наклеювання ярликів» пов'язане з позицією вчителя ще початкових класів як педагога, який долучає дитину до соціалізації, і від того, як це робиться, дитина або відчуває себе «нормальною» частиною соціуму, або відкидається від нього.

Отже, слід говорити і про таку сторону стигматизації в освітньому середовищі, як стигматизація учнів дорослими. У цьому контексті основою соціальної стигматизації є, скажімо, сприйняття учня та його оцінка як носія соціальних якостей, пов'язаних з певною схемою поведінки, успішністю, особливостями зовнішності, соціальним становищем сім'ї, належністю до певного етносу, специфікою поведінкових реакцій тощо.

Теоретичний аналіз проблеми стигматизації став підставою для розгляду стигматизації як складного і неоднорідного феномену, що має зміст, розгортається в часі, проявляється в ситуаціях соціальної взаємодії; визначається і як процес необґрунтованого приписування («приклеювання» стигми) людині чи групі людей тих чи інших негативних соціальних якостей з огляду на наявність у неї/них певних особливостей, і як стан стигматизованості, тобто стан, що виражає водночас сам процес, його причину, результат і його наслідок (Коробка, 2020).

Знання про те, як жити в оточенні різноманітності, є однією із значущих сучасних проблем суспільства, в якому зростає наше молоде покоління. Для запобігання стигмі та дискримінації в освітньому середовищі важливе значення надається розвитку відносин, побудованих на цінностях толерантності, та формуванню толерантності до інакшості в учасників освітнього процесу. І в цьому сенсі школа, як суспільство в мініатюрі, є середовищем, найбільш придатним для підвищення обізнаності про явище толерантності та її виховання, адже толерантність не є успадкованою від народження рисою – вона набувається завдяки освіті. Тож школа, якщо можна так висловитися, має стати лабораторією для практикування толерантності як ставлення і поведінки в різних обставинах та стосунках.

Однією з найважливіших складових у формуванні толерантності підростаючого покоління та створенні толерантного освітнього середовища є толерантність педагогів. Зазначене свідчить про необхідність зосередження уваги педагогічної і психологічної спільноти на проблемі виникнення і поширення стигматизації в різних освітніх середовищах та підвищення рівня толерантності до інакшості учасників освітнього процесу. Відповідно, ми поставили низку завдань, які передбачали: проведення емпіричного дослідження упереджень представників педагогічної спільноти щодо певних стигматизовуваних груп та поширених щодо них стереотипів, виявлення рівня їхньої толерантності та розроблення соціально-психологічних технологій підтримки стигматизовуваних меншин, спрямованих на роботу із соціальним оточенням (педагогічною спільнотою).

Результати дослідження. Щоб виявити загальний показник толерантності представників педагогічної спільноти і таких аспектів толерантності, як етнічна, соціальна толерантність, та толерантності як риси особистості (за методикою «Експрес-опитувальник «Індекс толерантності» Г. Солдатової та ін.), а також поширеність стереотипів й упереджень щодо певних стигматизовуваних груп, зокрема осіб із проблемами психічного здоров'я, осіб з ВІЛ-статусом (за шкалою оцінки рівня стигматизації і самостигматизації, розробленої П. Корріганом), було проведено онлайн-опитування. В опитуванні взяли участь 1680 осіб (учителі, вихователі, шкільні психологи, соціальні педагоги) із Сумської, Чернігівської, Чернівецької, Львівської, Івано-Франківської і Тернопільської областей.

Результати дослідження толерантності представників педагогічної спільноти засвідчили, що 44% опитаних мають високий рівень толерантності, 56% – середній і низький (37% та 19%, відповідно). За субшкалою «етнічна толерантність», яка відображає ставлення людини до представників інших етнічних груп і настановлення у сфері міжкультурної взаємодії, 49% представників педагогічної спільноти продемонстрували високий її рівень, 37% – середній і 14% – низький. За субшкалою «соціальна толерантність», спрямованою на виявлення толерантних й інтолерантних проявів щодо різних соціальних груп, а також настановлень особистості щодо певних соціальних процесів, високий рівень зафіксовано у 36% опитаних, середній – у 45% і низький – у 19%. Завдяки субшкالی «толерантність як риса особистості», що виявляє особистісні риси, настановлення та переконання, які значною мірою визначають ставлення людини до навколишнього світу, встановлено, що у 48% опитаних високий рівень вираженості цих характеристик, у 23% – середній і у 29% – низький.

За результатами дослідження обізнаності представників педагогічної спільноти про поширені в суспільстві стереотипи й упередження щодо певних стигматизовуваних груп (особи з проблемами психічного здоров'я та особи з ВІЛ-статусом) встановлено, що 35% респондентів погоджується з тим, що в суспільстві поширені упередження щодо осіб із проблемами психічного здоров'я, 25% опитаних – щодо осіб з ВІЛ; висловлюють згоду з такими упередженнями щодо осіб із проблемами психічного здоров'я 31% респондентів, щодо осіб з ВІЛ – 15% опитаних. Що ж до застосування таких упереджень щодо себе, частка осіб, які погоджуються з цими твердженнями, зростає практично вдвічі: близько 60% осіб у ситуації, якби у них виникли порушення психічного здоров'я, і 35% респондентів, якби у них було виявлено ВІЛ, погодилися з тим, що інші б вважали їх винними, уникали б їх; до них би ставилися упереджено, вони б не змогли вилікуватися, не могли б отримати чи зберегти постійну роботу. На нашу думку, такі результати свідчать про те, що стереотипи й упередження, в основі яких лежать сильні негативні емоції, пов'язані з такими розладами здоров'я, є зазвичай завуальованими, прихованими, адже відкрите їх вираження є усе ж соціально неприйнятним у суспільстві та викликає осуд. Ці упередження базуються радше на відсутності позитивного ставлення до осіб із проблемами психічного здоров'я та осіб з ВІЛ.

Утім, слід зазначити, що меншою мірою проявилися упередження щодо осіб, які живуть з ВІЛ. Це дає підстави вважати, що широка просвітницька кампанія щодо ВІЛ, яка здійснювалася протягом останнього часу, мала позитивний вплив на зміну ставлення до таких осіб, підвищила поінформованість суспільства, зокрема педагогічної спільноти, щодо цієї проблеми.

Отримані результати засвідчили необхідність розроблення *технологій підтримки стигматизовуваних меншин*. Ці технології передбачають проведення із *соціальним оточенням* соціально-психологічної роботи, спрямованої на усвідомлення та більш глибоке розуміння представниками педагогічної спільноти проблем стигматизації, на виявлення, послаблення та профілактику виникнення упереджень, підвищення рівня толерантності до інакшості.

Як ми вже зазначали, для вирішення питань соціально-психологічної підтримки представників меншин, які зазнають стигматизації в різних суспільних та освітніх середовищах, та підвищення толерантності до інакшості доцільним є використання

технологічного підходу. Його основне призначення полягає в розробленні (проектуванні) і впровадженні технологій, спрямованих на розв'язання проблем стигматизації та підвищення толерантності до інакшості в різних суспільних та освітніх середовищах (Коробка, 2020). У цьому контексті ми спираємося на розуміння технології як виваженої системи того, як і яким чином мета втілюється в конкретний різновид продукції або її складову частину, і вважаємо, що технологія дає відповідь на те, як, яким чином (сукупністю яких методів, прийомів, засобів, впливів) досягти поставленої мети (Карамушка, 2005; Панок, 2011; Титаренко, 2019).

Соціально-психологічні технології ми розглядаємо як вид соціальної технології, яка враховує особливості та специфіку соціально-психологічних процесів – внутрішньо-особистісних, міжособистісних, між особистістю і групою, міжгрупових, а також завершеної систему дій, спрямовану на вирішення конкретного практичного завдання. Вони розробляються на основі сукупності теорії, методики і процедур (Коробка, 2020).

Соціально-психологічні технології підтримки стигматизовуваних меншин визначено як сукупність форм, технік, методів, прийомів, засобів, впливів, що використовуються для надання такої підтримки (залежно від специфіки цільових груп), та цілісну методичну систему, спрямовану на запобігання і протидію стигматизації та підвищення толерантності до інакшості в різних суспільних та освітніх середовищах, на підвищення соціальної активності представників стигматизовуваних меншин та поліпшення їхнього соціального самопочуття.

Якщо говорити про загальну схему технологізації підтримки стигматизовуваних меншин, то ми виділили групову та індивідуальну соціально-психологічну роботу із соціальним оточенням та із представниками стигматизовуваних груп, меншин. Отже, технологічно оснащується процес групової та індивідуальної роботи із соціальним оточенням і представниками стигматизовуваних меншин. Відповідно, йдеться про розроблення науковцями лабораторії психології мас та спільнот *комплексу таких технологій* у сферах родинної взаємодії, громадської активності, гендерної взаємодії та медіакомунікації; у контексті переживання колективної провини, майнової нерівності і підвищення толерантності до інакшості. Це *технології*, спрямовані на роботу (*групову*) із соціальним оточенням, – *психоедукаційно-інтерактивні*; із фахівцями, які працюють зі стигматизовуваними особами, групами, меншинами, – *психоедукаційно-супервізійні*; із представниками тих чи інших стигматизовуваних груп, меншин – *інтерперсонально-терапевтичні* (інтерперсональна допомога в груповому контексті), та *технології*, спрямовані на роботу (*індивідуальну*) зі стигматизовуваними особами – *терапевтично-психоедукаційні*; з особами з найближчого оточення стигматизовуваних осіб – *консультативно-психоедукаційні*. Реалізація процесів групової та індивідуальної роботи забезпечується моделюванням та інтеграцією *інформаційно-змістового, діагностичного та корекційно-розвивального компонентів технології*.

Результати теоретичного аналізу проблем стигматизації, толерантності до інакшості та отримані емпіричні дані щодо рівня толерантності представників педагогічної спільноти, поширеності упереджень щодо певних стигматизовуваних груп (осіб із проблемами психічного здоров'я, осіб з ВІЛ-статусом) як основи стигматизації стали основою для *розроблення технологій соціально-психологічної підтримки стигматизовуваних меншин*. Ці технології спрямовані на роботу *із соціальним оточенням*, зокрема з представниками педагогічної спільноти, – *психоедукаційно-інтерактивні технології групової роботи* з підвищення толерантності до інакшості в освітньому середовищі та вибудовування і плекання безпечного, толерантного освітнього середовища.

Реалізація процесів групової роботи, як уже зазначалося, забезпечувалася моделюванням та інтеграцією *інформаційно-змістового, діагностичного та корекційно-розвивального компонентів технології*, зміст яких було специфіковано відповідно до соціально-психологічних проблем – підвищення толерантності до інакшості в освітньому середовищі та вибудовування безпечного, толерантного освітнього середовища:

– *інформаційно-змістовий* – спрямований на здійснення теоретичного аналізу проблеми стигматизації, її наслідків, нетолерантного ставлення, проявів дискримінації,

виникнення упереджень, прояву насилля, нерівноправності, невизнання та дискримінації в різних суспільних та освітніх середовищах, а також проблеми надання соціально-психологічної підтримки та допомоги в складних життєвих ситуаціях і реалізується шляхом інформаційно-розвивальних занять, лекцій-бесід, фокус-групової дискусії тощо;

– *діагностичний* – передбачає проведення соціально-психологічної діагностики щодо вивчення зазначених явищ такими методами, як спостереження, опитування, тестування, бесіда, фокус-групові методи тощо, та здійснюється шляхом попередньої та оцінно-результативної діагностики для визначення рівня толерантності, упереджень щодо певних стигматизованих груп як основи їхньої стигматизації, аналізу конфліктності та психологічної безпеки освітнього середовища. Для дослідження толерантності доцільно використовувати методики діагностики толерантності на рівні особистості, групи і суспільства, такі як «Шкала соціальної дистанції» (Е. Богардус), «Індекс толерантності» (Г. Солдатова та ін.), опитувальник для вимірювання толерантності (В. Магун та ін.), методика діагностики загальної комунікативної толерантності, діагностики рівня емпатійних здібностей та діагностики бар'єрів у встановленні емоційних контактів (В. Бойко) та ін., а також анкетування вчителів та учнів для дослідження психологічної безпеки освітнього середовища.;

– *корекційно-розвивальний компонент* – передбачає практичний корекційно-розвивальний вплив на досліджуване явище за допомогою таких засобів, прийомів методів та впливів, як групове обговорення, групова дискусія, мозковий штурм, робота в малих групах, рольові ігри, вивчення випадку, заняття з елементами соціально-психологічного тренінгу тощо. Підвищення рівня толерантності до інакшості в освітньому середовищі в єдності когнітивного, афективного і поведінкового аспектів передбачає усвідомлення особистістю проблеми толерантного ставлення до інакшості, оцінку себе як толерантної особистості, здатної до прояву емпатії, прийняття індивідуальності іншої людини та розуміння меж толерантності, прагнення до самопізнання і самозмін, підвищення взаєморозуміння та здатності вибудовувати конструктивну взаємодію з іншими. Проблема вибудовування та забезпечення толерантного, безпечного освітнього середовища актуалізується в процесі активного соціально-психологічного навчання учасників освітнього процесу. Таке навчання здійснюється з оперттям на вже наявний позитивний досвід створення атмосфери поваги до інакшості, співпраці та безпечної взаємодії учасників освітнього процесу, а також на виявлення й аналіз недоопрацювань та досягнень у вирішенні проблеми підтримки різноманіття та запобігання стигматизації і дискримінації, захисту представників різних стигматизованих груп, меншин у різних освітніх середовищах; на критичну рефлексію представниками педагогічної спільноти власної робочої практики, розвинення здатності помічати неусвідомлені елементи стигматизації та дискримінації у власному мисленні та поведінці як необхідної умови для зміни мислення і поведінки на рівні організації.

Отже, запропоновані технології спрямовані на усвідомлення та більш глибоке розуміння представниками педагогічної спільноти соціально-психологічних проблем стигматизації та дискримінації осіб, груп, меншин за різними ознаками в різних суспільних та освітніх середовищах; впливу стигматизації на взаємовідносини між учасниками освітнього процесу та важливість створення і плекання безпечного, толерантного освітнього середовища як такого, в якому відбувається формування і виховання особистості, здатної до прояву активної толерантності до інакшості і розмаїття, до протидії будь-яким формам нетерпимості і дискримінації.

Практична/соціальна значущість дослідження. Вироблення ефективних соціально-психологічних технологій, спрямованих на роботу з оточенням, зміст яких полягає в актуалізації проблеми стигматизації, її негативних наслідків; в усвідомленні різноманіття як цінного ресурсу спільноти; в усвідомленні й віднаходженні особистих і колективних ресурсів підвищення толерантності до інакшості (*на когнітивному рівні*); у підвищенні рівня емоційної самосвідомості та саморегуляції; у посиленні емпатійного ставлення до інакшості (*на емоційному рівні*); у розвитку навичок толерантної комунікації та виробленні стратегій

конструктивної взаємодії з іншими (*на поведінковому рівні*) та їх упровадженні в освітній процес – усе це має стати підґрунтям для підвищення обізнаності про явище стигматизації та засоби запобігання її поширенню в освітньому середовищі, про сутність толерантності та її виховання, а освітні заклади можуть стати свого роду лабораторією для практикування толерантності як ставлення і поведінки в різних обставинах та стосунках.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Знання про те, як жити в оточенні різноманітності, і практична реалізація цих знань є однією із значущих проблем сучасного суспільства. Для запобігання стигматизації та дискримінації в освітньому середовищі важливе значення надається розвитку відносин, побудованих на цінностях толерантності, та формуванню толерантності до інакшості учасників освітнього процесу. І в цьому сенсі школа, як суспільство в мініатюрі, є середовищем, найбільш придатним для підвищення обізнаності про явище толерантності та її виховання.

Необхідність протидії будь-яким формам нетерпимості, дискримінації, стигматизації й сприяння взаєморозумінню та повазі до інакшості і розмаїття спонукала до вироблення технологій соціально-психологічної підтримки представників стигматизованих меншин у різних суспільних та освітніх середовищах залежно від спрямованості технологій на роботу із соціальним оточенням та з представниками стигматизованих груп, меншин. Представлені технології спрямовані на підвищення обізнаності про явище стигматизації та засоби запобігання її поширенню в освітньому середовищі, про сутність толерантності до проявів інакшості та її виховання; на розвиток толерантності і безпечності освітнього середовища, яке може стати свого роду лабораторією для практикування толерантності як ставлення і поведінки в різних обставинах та стосунках. Їх застосування засвідчило, що в процесі професійної підготовки та підвищення кваліфікації психолого-педагогічних кадрів необхідно надавати знання про феномен стигматизації, його діагностику, корекцію, шляхи профілактики та необхідність підвищення толерантності до інакшості в різних освітніх середовищах.

Перспективу подальших досліджень убачаємо в специфікації змісту представлених технологій та особливостей їх реалізації на когнітивному, емоційному та поведінковому рівнях залежно від специфіки цільових груп (педагоги закладів дошкільної, середньої, вищої освіти; учні середніх та старших класів; психологи та соціальні педагоги).

Список використаних джерел

- Асмолов, А. Г. (2002). Толерантность как культура XXI века. В *Толерантность: объединяем усилия* (с. 8–12). Москва: Летний сад.
- Бовина, И. Б., & Бовин, Б. Г. (2013). Стигматизация: социально-психологические аспекты (ч. 2). *Психология и право*, 3 (4). Взято из <https://psyjournals.ru/psyandlaw/2013/n4/66185.shtml>. (08.05.2021).
- Богомаз, С. Л., & Комлёнок, Н. М. (2012). Изучение психологических детерминант процесса стигматизации у старшеклассников методом интегративной эклектики. *Социальные науки: актуальные проблемы теории и практики. Серия «Гуманитарные науки»*, 4-5, 70–74.
- Гусак, Н., Дмитришина, Н., Жарук, І., Зінченко, А., Матіяш, О., Назарук, В., ... & Довбах, А. (2011). *Формування толерантного ставлення до дітей, яких торкнулася проблема ВІЛ/СНІДу: особливості підготовки волонтерів*. Київ: Міжнародний Альянс з ВІЛ/СНІД в Україні.
- Дробижєва, Л. М., Даєн, Д. В., Кузнецов, І. М., Куропятник, А. І., Михайлова, О. А., Пешкова, В. М., ... & Хомяков, М. Б. (2003). *Социология межэтнической толерантности*. Москва: Изд-во Ин-та социологии РАН.
- Злобіна, О. Г. (Наук. ред.) (2016). *Соціально-психологічні чинники інтеграції українського соціуму*. Київ: Ін-т соціології НАН України.
- Карамушка, Л. М. (Наук. ред.) (2005). *Технології роботи організаційних психологів*. Навч. посіб. для студентів вищ. навч. закл. та слухачів ін-тів післядиплом. освіти. Київ: Інкос.
- Коробка, Л. М. (2020). Соціально-психологічна підтримка стигматизованих меншин: технологічний підхід. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 45 (48), 100–109.

- Липай, Т. П. (2004). О проявлении стигматизации в процессе образования. *Социологические исследования*, 10, 140–141.
- Павленко, В. М., & Мельничук, М. М. (2014). *Психологія толерантності особистості (на матеріалі дослідження студентів)*. Полтава: Мирон І. А.
- Панок, В. Г. (2011). *Теоретико-методичні засади розвитку практичної психології в Україні*. (Автореф. дис. д-ра психол. наук). Ін-т психології імені Г. С. Костюка НАПН України, Київ.
- Прокофьева, А. А. (2015). Стигматизация школьников подросткового возраста как фактор девиантного поведения. *Молодой учёный*, 20(100), 419–423.
- Смирнова, Ю. С. (2005). Структурно-содержательные характеристики предубеждений к стигматизированным группам. В *Современные психологические технологии влияния на личность* (с. 133–142). Витебск: Изд-во УО «ВГУ им. П.М. Машерова».
- Солдатова, Г. У. (2003). Практическая психология толерантности, Или как сделать так, чтобы зазвучали лучшие струны человеческой души. *Век толерантности. Научно-публицистический вестник*, 6, 60–79.
- Титаренко, Т. М. (Голов. ред.) (2019). *Соціально-психологічні технології відновлення особистості після травматичних подій*. Кропивницький: Імекс-ЛТД.
- Boghian, I. (2016). Teachers' Perspectives on Tolerance Education. A Literature Review. *Journal of Innovation in Psychology, Education and Didactics*, 20(2), 189–203.
- Byrne, P. (2000). Stigma of mental illness and ways of diminishing it. *Advances in Psychiatric treatment*, 6(1), 65–72.
- Corrigan, P. W., Watson, A. C., & Barr, L. (2006). The self-stigma of mental illness: Implications for self-esteem and self-efficacy. *Journal of social and clinical psychology*, 25(8), 875–884.
- Polat, S., Arslan, Y., & Günçavdi, G. (2016). The Qualities of Teachers Who Instruct Peace Education: Views of Prospective Teachers' Who Attended the Peace Education Programme. *Journal of Education and Practice*, 7(28), 36–45.
- Haghighat, R. (2001). A unitary theory of stigmatisation: Pursuit of self-interest and routes to destigmatisation. *The British Journal of Psychiatry*, 178(3), 207–215.

References

- Asmolyov, A. G. (2002). Tolerantnost kak kultura XXI veka [Tolerance as a culture of the XXI century]. In *Tolerantnost: obyedinyayem usiliya* [Tolerance: Putting Joint Efforts] (pp. 8–12). Moscow: Letniy Sad. (in Russian)
- Boghian, I. (2016). Teachers' Perspectives on Tolerance Education. A Literature Review. *Journal of Innovation in Psychology, Education and Didactics*, 20(2), 189–203. (in English)
- Bogomaz, S.L., & Komlonok, N.M. (2012). Izucheniye psikhologicheskikh determinant protsessa stigmatizatsii u starsheklassnikov metodom integrativnoy eklektiki [The study of psychological determinants of the stigmatization process among high school students using the method of integrative eclecticism]. *Sotsialnyye nauki: aktualnyye problemy teorii i praktiki. Seriya «Gumanitarnyye nauki»*, 4-5, 70–74. (in Russian)
- Bovina, I. B., & Bovin, B. G. (2013). Stigmatizatsiya: sotsialno-psikhologicheskiye aspekty (chast 2) [Stigma: socio-psychological aspects (part 2)]. *Psikhologiya i pravo*, 3 (4). Retrieved from <https://psyjournals.ru/psyandlaw/2013/n4/66185.shtml>. (08.05.2021) (in Russian)
- Byrne, P. (2000). Stigma of mental illness and ways of diminishing it. *Advances in Psychiatric treatment*, 6(1), 65–72. (in English)
- Corrigan, P. W., Watson, A. C., & Barr, L. (2006). The self-stigma of mental illness: Implications for self-esteem and self-efficacy. *Journal of social and clinical psychology*, 25(8), 875–884. (in English)
- Drobizheva, L. M., Dayen, D. V., Kuznetsov, I. M., Kuropyatnik, A. I., Mikhaylova, O. A., Peshkova, V. M., ... & Khomyakov, M. B. (2003). *Sotsiologiya mezhetnicheskoy tolerantnosti* [Sociology of interethnic tolerance: monograph]. Moscow: Izdatelstvo Instituta sotsiologii RAN. (in Russian)
- Haghighat, R. (2001). A unitary theory of stigmatisation: Pursuit of self-interest and routes to destigmatisation. *The British Journal of Psychiatry*, 178(3), 207–215. (in English)

Husak, N., Dmytryshyna, N., Zharuk, I., Zinchenko, A., Matiyash, O., Nazaruk, V., ... & Dovbakh, A. (2011). *Formuvannia tolerantnoho stavlennia do ditei, yakyykh torknulasia problema VIL/SNIDu: osoblyvosti pidhotovky volonteriv* [Formation of a tolerant attitude to children affected by HIV / AIDS: features of volunteer training]. Kyiv: Mizhnarodnyi Alians z VIL/SNID v Ukraini. (in Ukrainian)

Karamushka, L. M. (Ed.) (2005). *Tekhnolohii roboty orhanizatsiinykh psykholohiv* [Technologies of work of organizational psychologists]. Kyiv: Inkos. (in Ukrainian)

Korobka, L. (2020). Sotsialno-psykholohichna pidtrymka styhmatyzovanykh menshyn: tekhnolohichni pidkhid [Socio-psychological support of stigmatized minorities: a technological approach]. *Scientific Studios on Social and Political Psychology*, 45 (48), 100–109. (in Ukrainian)

Lipay, T.P. (2004). O proyavlenii stigmatizatsii v protsesse obrazovaniya [On the manifestation of stigmatization in the process of education]. *Sotsiologicheskiye issledovaniya*, 10, 140–141. (in Russian)

Panok, V. H. (2011). *Teoretyko-metodychni zasady rozvytku praktychnoi psykholohii v Ukraini* [Theoretical and methodological principles of development of practical psychology in Ukraine]. (Master's thesis). Instytut psykholohii imeni H. S. Kostiuka NAPN Ukrainy. (in Ukrainian)

Pavlenko, V. M., & Melnychuk, M. M. (2014). *Psykholohiia tolerantnosti osobystosti (na materialii doslidzhennia studentiv)* [Psychology of personality tolerance (on the material of students' research)]. Poltava: Myron I. A. (in Ukrainian)

Polat, S., Arslan, Y., & Günçavdi, G. (2016). The Qualities of Teachers Who Instruct Peace Education: Views of Prospective Teachers' Who Attended the Peace Education Programme. *Journal of Education and Practice*, 7(28), 36–45. (in English)

Prokofyeva, A. A. (2015). Stigmatizatsiya shkolnikov podrostkovogo vozrasta kak faktor deviantnogo povedeniya [Stigmatization of adolescent schoolchildren as a factor of deviant behavior]. *Molodoy uchonyy*, 20(100), 419–423. (in Russian)

Smirnova, Yu. S. (2005). Strukturno-soderzhatelnyye kharakteristiki predubezhdeniy k stigmatizirovannym gruppam [Structural and content characteristics of prejudice towards stigmatized groups]. In *Sovremennyye psikhologicheskiye tekhnologii vliyaniya na lichnost* [Modern psychological technologies of influence on the personality] (pp. 133–142). Vitebsk: Izd-vo UO «VGU im. P. M. Masherova». (in Russian)

Soldatova, G. U. (2003). Prakticheskaya psikhologiya tolerantnosti, ili Kak sdelat tak, chtoby zazvuchali luchshiyе struny chelovecheskoy dushi [Practical psychology of tolerance or how to make the best strings of the human soul sound]. *Vek tolerantnosti. Nauchno-publitsisticheskiy vestnik*, 6, 60–79. (in Russian)

Tytarenko, T. M. (Ed.) (2019). *Sotsialno-psykholohichni tekhnolohii vidnovlennia osobystosti pislia travmatychnykh podii* [Socio-psychological technologies of personality recovery after traumatic events]. Kropyvnytskyi: Imeks-LTD. (in Ukrainian)

Zlobina, O. H. (Ed.) (2016). *Sotsialno-psykholohichni chynnyky intehratsii ukrainskoho sotsiumu* [Socio-psychological factors of integration of Ukrainian society]. Kyiv: Instytut sotsiolohii NAN Ukrainy. (in Ukrainian)